

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПРОБЛЕМА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Серед дослідницьких проблем з етнічної історії України особливе місце займає проблема вивчення кримськотатарського етносу як через її малодослідженість, так і через її структурну складність. Слід також зазначити, що автономна Республіка Крим є, з одного боку формально єдина автономія в складі України, а з іншого боку, справді історично, політично, етнічно найскладнішим регіоном серед етноісторичних областей країни. Особливої ваги названій проблемі надають кілька факторів:

1. географічне положення Криму – етнічної території кримських татар;
2. сучасне становище кримськотатарського етносу, розпорошеного в територіальних межах різних держав СНД, та поширення національного руху за повернення на історичну батьківщину;
3. політизація національного руху і його зростаюча роль у політичному та культурному житті Кримського півострова;
4. великий інтерес до Криму та до вирішення проблем депортованих з боку татар як близького (Росія, Узбекистан), так і далекого зарубіжжя (Туреччина, Болгарія, Румунія, країни Середнього і Близького Сходу.).

З огляду на зазначені вище фактори історія кримськотатарського народу становить значний науковий інтерес. Проте порушення цієї проблеми потребує не тільки розгляду конкретного емпіричного матеріалу, а й вивчення цілої низки питань, зокрема питання міжетнічної взаємодії

та формування політичного складу населення на різних етапах історичного процесу.

На сьогодні серед науковців не існує однозначної думки щодо статусу кримськотатарського народу. Слід також зазначити, що не існує жодного законодавчого акту, де кримські татари визнавались би за корінний народ Криму і України, через обставини, що склалися після 1954 р.

Хто ж вони – кримські татари – національна меншість у державі чи корінний народ? Запитання це не риторичне і не арифметичне. Бо ніколи жодна національна меншина не мала та й не претендувала на самовизначення, тому що її національний історичний та культурний центр знаходився за межами держави, в якій вона з різних причин перебувала. Але ж кримські татари формувалися як нація в Криму і не хочуть відроджувати свою культуру, релігію, зберігати свою національну самобутність ніде, окрім своєї історичної батьківщини. Позбавити їх цієї можливості означає для них етнічну смерть. І сучасні міжнаціональні конфлікти доводять, що кожна етнічна група хоче жити на своїй історичній землі в умовах своєї державності. Однак не слід забувати про те, що загальний генофонд людства протягом десятків тисяч років складався під могутнім впливом етнічного чинника. І якщо ми стали на шлях правової демократичної держави, слід дотримуватись і тих міжнародних документів, які визнає людство. Так, у Декларації принципів, схвалених 4-ою Генеральною Асамблеєю Всесвітньої ради корінного населення, зокрема, записано: "...корінне населення має виняткове право на свої традиційні землі й ресурси, які забрали у нього без вільної і компетентної згоди і підлягають поверненню". Такого ж висновку дійшли й члени місії Наради з безпеки і співробітництва в Європі, що перебували в Криму в березні 1992 р.

Сьогодні у Криму мешкають представники 110 націй, народностей і національних груп. Усі вони роблять певний внесок у розвиток економіки і культури півострова. І тому надавати одній етнічній групі перевагу над іншою лише за умови її походження або чисельності – безпідставно і не має нічого спільного з правами людини, із законними правами народів, із справжньою демократією. Навпаки, та велика кількість етносів повинна зробити все можливе, аби кримські татари нарешті відчували себе народом на своїй батьківщині.

Уряд України, Верховна Рада України за часів незалежності прийняли цілу низку законів та указів стосовно депортованих народів Криму. Але не прийняття Закону про статус кримськотатарського народу серйозно обтяжує етнополітичну ситуацію в Криму. Це стосується і Закону “Про національно – культурну автономію”, який затримується вже другим складом Верховної Ради, який повинен дозволити національним меншинам утворювати свої національні представницькі органи (союзи, ради, спілки тощо). Закон ввів би у правове поле України такі представницькі органи як Меджліс та Фольксрат.

Впродовж своєї багатомісячної історії Крим завжди був своєрідним місцем перетину культур та інтересів різних народів, він відігравав важливу стратегічну роль. І в першу чергу для Росії, що не могло позначитися на долі кримського населення і, в першу чергу, на долі кримських татар. З кінця 18 ст., особливо після приєднання України, Росія починає активно прагнути на південь у Крим. Першою серйозною, хоча і не вдалою спробою здійснити цей намір, були кримські походи часів цариці Софії Олексіївни. Перед початком тієї війни Москва вимагала від Туреччини віддати Крим і обидві фортеці, що закривали виходи в Азовське і Чорне моря, а також виселити всіх татар із Криму. Фактично

Росія вперше проголосила свою південну політику. Постійні війни Росії і Туреччини впродовж 18 – 19 ст. Втягували у свою круговерть Крим, що врешті-решт закінчилося приєднанням півострова до Росії 9 квітня 1783 р. офіційний привід загарбання Криму був викладений Катериною II: “Преобразование Крыма в вольную и независимую область не принесло спокойствия России и обратилось лишь в новые для нее заботы со значительными издержками. Опыт времени с 1774 г. показал, что независимость мало свойственна татарским народам и, чтоб охранять ее, нам нужно всегда быть вооруженными и при существовании мира изнурять войска трудными движениями, делая большие затраты как бы во время войны... Такая канитель с крымской независимостью принесла уже более семи миллионов чрезвычайных расходов. Принимая во внимание все эти обстоятельства, мы приняли решение дать другой оборот крымским делам... и сделать на будущее время Крымский полуостров не гнездом разбойников и мятежников, а территорией Русского государства. Ввиду этих соображений мы с полной доверенностью объявляем всем нашу волю на присвоение Крымского полуострова и на присоединение его к России”¹. Саме за часів Катерини II пролунав заклик: “нашим победоносным оружием их истребить и земли их вконец опустошить, как такой народ (мається на увазі кримських татар – авт.), от которого никакой пользы, ни выгоды быть не может”².

Курс вигнання кримських татар, як і інших народів Криму, розпочався ще у 1778 р., коли О. Суворов виселив усе християнське населення в Азовську губернію, близько 31 тис. вірмен і греків.

З 1784 р. починається новий етап прилучення до цивілізації, який призвів до того, що тисячі татар продали

за безцінь свої землі і втекли до Румунії. Кримський суддя Сумароков, який перебував у Криму 1802 р., вважав, що кількість переселенців близько 300 тис. народонаселення Криму, яке до приєднання дорівнювало понад 500 тис., за першим переписом, проведеним 1793 р., становило 205617 чоловік обох статей і різного віку, враховуючи російське військове козацтво, чиновників, усіх росіян та інших прийшлих, які оселилися упродовж 10 років з часу приєднання Криму. Нарешті, після Кримської війни до Туреччини з Криму переселилося, за офіційними даними, 192 360 чоловік обох статей, тобто дві третини всього населення. Як вважають історики того часу, 1861 р. Кримський народ фактично зникає. Він залишив Крим, прилучився до мусульманства і загубився у його масі. Татарське населення Криму ненабагато перевищувало 100 тис.³

За офіційними даними, у 1863 р. зовсім обезлюднили 784 татарські села і аули Таврійської губернії. Коли до відома Олександра I довели про вимушену еміграцію кримських татар, він вказав, що не слід заважати їм у переселенні, а розглядати це як сприятливий привід для визволення від них краю.

Після оволодіння півостровом Катерина II почала відбирати у населення найбільш родючі і кращі землі і дарувати їх своїм фаворитам, дворянам, чиновникам. До 1796 р. було відібрано і роздано майже 290 тис. десятин землі. За земельним пограбуванням у Криму запроваджується кріпосництво, яке у 1796 р. розповсюдилось і на вільних батраків. Усе це безперечно примушувало татар кидати свій край, що, в свою чергу, завдавало значної шкоди його економіці. Аби якимось чином підтримати економіку краю, з 1784 р. туди прибувають на запрошення уряду колоністи із різних країн. Якщо за перші три роки після

приєднання тут оселилося 160 колоністів, то у першій половині XIX ст. в Криму було поселено понад 30 тисяч душ (менонітів – 9828, німців – 9844, болгар – 1584)⁴.

У національній політиці царського уряду того часу дуже чітко вимальовується шовіністичне ставлення до кримських татар і практично духовного і фізичного геноциду. Уже на початку XIX ст. із Криму висилаються у глиб Росії представники мусульманського духовенства, а також окремі мурзи. Усі вислані були позбавлені права повертатися до Криму. З 1829 р. починаються релігійні утиски, а зважаючи на релігійність кримських татар і відданість законам шаріату, стає зрозумілою ще одна з причин, за якої татари кидали свій край. Аби якимось чином знищити національну самосвідомість татар, 1883 р. була проведена широко-масштабна операція по вилученню не тільки у духовенства, але й в усіх татарських сім'ях старовинних рукописів і книг. Незабаром, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, усі вони були спалені.

У 90-х рр. XIX ст. безвихідне становище безземельних селян, що залишилися в Криму, викликало нову еміграцію. Однак царський уряд не завадив цьому, а, навпаки, поспішив роздати кинуті землі своїй знаті. Це призвело до того, що у 1897 р. в Криму із загальної кількості населення Таврійської губернії в 1447790 чоловік 70,8% склали росіяни і тільки 13% татари.

Ці цифри красномовно свідчать про те, яким чином перетворювався Крим у Російський півострів.

Щоб мати більш повне уявлення про ставлення у той час до кримських татар, звернімося до спостережень дослідника Криму Є. Маркова, які він зробив відразу після Кримської війни. Бесіда з російським візником, що його супроводжував, послужила йому матеріалом для аналізу та узагальнень. “Зізнаюся, мене вразила ця непорушна

фортеця переконань, незалежних від будь-яких фактів, ця органічна впевненість у зверхності свого і в усьому над усім чужим, це нічим не виправдане і водночас нічим не приховане презирство до татарина, як до чужого. Я бачив, що земляк багато брехав на татар безсоромно, але водночас розумів, що брехня ота цілком щира і зовсім йому необхідна. На такому несправедливому, майже тваринному ставленні до свого і чужого корениться те інстинктивне почуття національності, сили якого не замінити ніякою освітою, і яке в зоології виявляється у грубших формах антипатії кішки до собаки. Тільки таким цілісним, винятковим поглядом на свою племінну особливість можна пояснити багато важливих сторінок, де особливо напружено виявлялися народна воля і народна сила. Про зраду татар під час севастопольської війни ямщик говорив як про речі, що не підлягають щонайменшому сумніву; тут він поділяв печальну помилку суспільної думки цілої Росії. Проте такий погляд на татарина необхідний для повноти ставлення російського мужика до нехриста”⁷⁵.

Підводячи підсумок періоду між приєднанням Криму до Росії і початком ХХ ст. слід зазначити, що татари зазнали культурного, економічного, релігійно-ідеологічного та національного утиску з боку Російської імперії. В життя втілювався заклик, висловлений статським радником П. Левашовим: “...возбудить в соотечественниках своих большее против прежнего внимание на сих диких, но многочисленных и столь вредных и опасных не только для нас, но и для всей Европы народов, дабы потомки не оставили взять надлежащие меры ко всякому оных искоренению по примеру Астрахани и Казани”⁷⁶.

Одним з найтяжчих в історії кримських татар стало ХХ століття, від спроби самовизначитись і до суцільної депортації з Криму. Те, чого прагнула царська Росія, вдалося

втілити більшовицькому режиму. Історія людства не знала такої тотальної депортації народів, яку провадив сталінський режим у 40-х рр. ХХ ст. Досить пригадати переселення німців Поволжя, калмиків, карачаївців, чеченців, інгушів, балкарців та інших народів. Не обминула лиха доля і кримських татар. 18 травня 1944 р. стало днем скорботи в історії цього народу: протягом доби були вигнані з рідних домівок, посаджені в товарні вагони і відправлені на спец поселення тисячі кримських татар. У цей день ніби було поставлено тавро “зрадник” на старих, жінках, немовлятах, на всьому кримськотатарському народі.

Розв’язання національного питання по-більшовицькі почалося у 30-ті роки розprawою над національними кадрами республік Радянського Союзу. Були зроблені перші кроки в набутті досвіду по переселенню населення з різних регіонів країни. Тоді ж був утворений Переселенський відділ з відповідними структурами при РНК союзних республік. Народи під різними приводами насильно переселялися в інші регіони країни, а на цих територіях селили інших. На виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1940 р. планувалося переселити тільки з України до Новосибірської, Омської, Челябінської областей, Алтайського, Красноярського краю, Казахської РСР 31600 господарств колгоспників⁷.

Але для тотальної депортації необхідний був привід. Його знайшли – ним стала війна. Звинувативши цілі народи у пособництві гітлерівцям і зраді, їх насильно переселяли у задалегідь визначені райони СРСР.

Щодо кримських татар, то ще під час війни до відповідних органів надходили доповідні з Криму про буцімто повну підтримку ними окупаційної влади і зраду. Уже в квітні 1944 р., коли точилися бої за Крим, у Державний Комітет Оборони були направлені доповідні,

підписані Л. Берією, про зрадницькі дії кримських татар по відношенню до радянської влади. А 11 травня 1944 р., на другий день після визволення Севастополя, Сталін підписав постанову ДКО про виселення татар. А вже 20 травня Берія доповідав Сталіну, що операцію по виселенню кримських татар завершено і відправлено до місць спец поселень 180 тис. чоловік. Однак і це здалося замалим, і Берія починає повну стерилізацію півострова. Для цього знаходиться вже відоме обґрунтування – співробітництво з німцями. Під це звинувачення потрапляють 12422 болгарина, 15040 греків, 9621 вірмен, 1119 німців, а також 3652 іноземних підданих, а також цигани. 4 липня 1944 р. Берія доповідав Сталіну, що з Криму виселено 225 009 чоловік. Якщо ж підрахувати всіх насильно вивезених з Криму у 1941 – 1944 рр., то ця цифра становитиме біля 393 тис. жителів, представників майже 20 національностей. Усі вони, за винятком відправлених на роботу до Німеччини та Австрії в період фашистського терору в Криму, були розселені на території 81 національно-державного утворення СРСР: 8 союзних і 9 автономних республік, 4 країв і 60 областей.

Внаслідок депортації, а також мобілізації та призовів до Червоної Армії, евакуації цивільного населення, втрат під час окупації загальна кількість населення Криму восени 1944 р. скоротилася до 370 тис. чоловік. Це стало приводом для того, щоб 30 червня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР про перетворення Кримської АРСР у Кримську область у складі РРФСР.

В той же час із східних областей Росії у Крим переселяють десятки тисяч росіян, які повинні були піднімати порушене війною господарство краю. Але як і у часи Катерини II, так і на прикінці 40-х – початку 50-х років

більшість прибулих не могли сприймати особливості життя і господарювання у Криму. Тому певна кількість новоприбулих втікала з місць розташування.

В ході “перейславської” кампанії 1954 р. Кримська область із складу РРФСР була передана до складу УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”, враховуючи спільність економіки, територіальну близькість та тісні господарські й культурні зв’язки між Кримом і Україною. У всіх засобах масової інформації СРСР цей акт характеризувався як “прояв непорушної дружби двох братніх народів”, а в буденному спілкуванні – як “подарунок великого російського народу українському народові”.

На той час на території Криму вже проживало 1,2 млн. осіб, серед них 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення⁸. Варто додати, що уряд сприяв широкому заселенню області українцями. На початку 50-х рр. сюди відправляли до 3 тис. сімей щорічно. Всього за 1950 – 1954 рр. в Криму облаштувалися 13,7 тис. сімей переселенців⁹. Однак етнічний склад населення істотно не змінився: на 1959 р. українці становили 22,3%, а росіяни – 71,4 % мешканців області. Наступний перепис (1970) зафіксував тут вже більш різноманітну етнічну мапу. По-перше, відсоток росіян скоротився до 67,3 і трохи збільшився до 26,5 відсоток українців. Майже незмінним такий етнічний склад населення Криму зберігався до середини 80-х рр.¹⁰

Приєднання Криму до України мало неординарне значення навіть в середині 50-х рр. По-перше, суттєво змінювався етнонаціональний статус населення півострова та й України в цілому. По-друге, Україна мала прийняти на себе частину морально-правової відповідальності

комуністичного режиму за депортації 1944 р. та їх наслідки. Нарешті, для майбутнього закладалися в потенції нові фактори та тенденції взаємовідносин України і Росії, обумовлені чинниками, пов'язаними географічним і адміністративним статусом Криму.

Що ж стосується спец переселенців з Криму, то на 1 січня 1954 р. Цей контингент нараховував 202464 чоловік, з них 165629 татар, 36835 греків, болгар, вірмен та інших.

У вересні 1953 р. МВС СРСР були подані до ЦК КПРС та РМ СРСР пропозиції про звільнення спец поселенців. Пропонувалося звільнити понад 1,8 млн. Чоловік, серед яких з числа кримських татар тільки діти до 16 років, діти старші 16 років, які навчаються в навчальних закладах; жінки старші 55 років; чоловіки старші 60 років; члени та кандидати в члени КПРС та їхні сім'ї; нагороджені орденами та медалями СРСР та їхні сім'ї; сім'ї загиблих при захисті Батьківщини; жінки, що вийшли заміж за неспецпоселенців; інваліди та особи, що страждали на тяжку хворобу.

Але й ці пропозиції пролежали без руху. І тільки у квітні 1954 р. Президія ЦК КПРС, розглянувши пропозиції МВС СРСР, в принципі ухвалила постанову з цього питання, однак визнала, що внесені пропозиції слід вирішувати щодо кожного контингенту окремо. На 1 січня 1955 р. чисельність спец поселенців з Криму становила: 118351 татарин, 1057 греків, 8606 болгар, 5679 вірмен і 2087 чоловік інших національностей.

В другій половині 50-х – 60-х рр. поряд із зміцненням українського національного руху активізувалась боротьба за реальне визнання прав етнонаціональних меншин України. Особливого значення набуло змагання за етнонаціональне самобуття кримськотатарського народу.

Кримськотатарський рух в своєму розвитку пройшов ряд етапів. Виділимо з них два етапи, що датуються 1956 – 1964 рр. та 1964 – 1969 рр. Відповідно – становлення та найбільшої активності кримських татар в намаганні повернутись до Криму.

Важливою подією в постанні руху став XX з'їзд КПРС. В рамках реалізації його рішень з'явився 28 квітня 1956 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень по спец поселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни”. Указ дозволяв реабілітованим повертатися в місця колишнього проживання. Водночас статтею другою Указ встановлював, що зняття обмежень з осіб, перелічених в статті першій не супроводжується повернення їм майна, конфіскованого при виселенні. За своєю суттю Указ можна розглядати не тільки як половинчастий, але й не менш антиконституційний та антигуманний, ніж прийнята 11 травня 1944 р. постанова щодо народів Криму. Кримським татарам були видані паспорти, але не знято обвинувачень в зраді Батьківщини. Понад те, без особистої розписки кримського татарина про відмову претендувати на залишене в Криму майно паспорта йому не видавали.

Для виконання цього Указу Рада Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. прийняла відповідну постанову, якою зобов'язала Міністерство внутрішніх справ УРСР, виконкоми обласних, Київської і Севастопольської міських Рад забезпечити виконання Указу 1956 р.

Дії союзного та українського керівництва об'єктивно породжували у кримських татар протест, сприяли формуванню і зростанню кримськотатарського національного руху. Зазначимо, що географічні рамки цього руху на

початку десталінізації обмежувалися Узбекистаном, місцем найбільшого розселення депортованих народів Криму.

Вже в період оголошення Указу сотні кримських татар відкрито висловлювали своє незадоволення рішенням владних органів і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом Указу, а 233 з них зробили написи на розписках з вимогами повернення їм конфіскованого майна та надання дозволу на виїзд до Криму.

В червні 1956 р. в ЦК КПРС розглядалася можливість повернення на історичну батьківщину калмиків, балкарців, карачаївців, чеченців та інгушів. Враховуючи невелику чисельність цих національностей і недостатню заселеність залишених ними територій, вважалось недоцільним відновлення їхньої автономії. Ще більш категоричними були висновки щодо долі кримськотатарського народу. Враховуючи, що Кримська область, говорилося в довідці, заселена на основі планового переселення, мабуть, найбільш доцільним буде створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживає 140 тисяч кримських татар, а природні і кліматичні умови республіки є найбільш близькими до умов їх колишнього проживання.

Згубна національна політика стосовно депортованих народів була продовжена в листопаді 1956 р. прийняттям відповідної постанови ЦК КПРС про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Шостий пункт постанови визначав: “Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку,

в якій татари склали менше 1/5 частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання – Татарська АРСР. Разом з тим, роз'яснити татарам, що раніше проживали в Криму і прагнуть до національного об'єднання, про їх право поселитися на території Татарської АРСР”.

Вказана постанова обмежувала розселення кримсько-татарського народу не лише в Криму, але й в інших регіонах України. У постановах ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР визнавалось недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. В зв'язку з цим обласним, міським, районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спец поселенців, а тих, хто влаштувався в згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони України.

Характеризуючи форми та методи вияву кримськотатарського національно-визвольного руху, слід зазначити, що найбільш масовими у 50-х – першій половині 60-х рр. були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Значення цієї кампанії важко переоцінити, бо в процесі її здійснення сформувалася і пройшла апробацію організаційна структура кримськотатарського руху. Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів, які послідовно об'єднувалися в межах вулиці – села – району – міста – області. Діяльність ініціативних груп спрямовувала республіканська ініціативна група, яка координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни.

В першій половині 60-х рр. було організовано постійне представництво кримських татар у Москві. Водночас на

місцях спец поселень створювалися “ініціативні групи сприянню партії та уряду у вирішенні національного питання кримськотатарського народу”.

Загалом, кульмінаційним в плані вимог парламентського типу виступає звернення кримськотатарського народу до XXIII з’їзду КПРС, яке підписали понад 120 тисяч кримських татар. Основними вимогами були: організоване їх повернення і компактне заселення на території Криму, а також повернення їм політичного і національного рівноправ’я. В зверненні зазначалось, що будь-яке рішення, яке не передбачатиме виконання цих вимог, фактично буде означати закріплення безправного положення кримських татар і підтверджувати злочин, який був скоєний проти народу в 1944 р. Спроби ж надання “культурно-національної автономії” або ж подібні інші рішення без повернення у Крим, будуть лише намаганнями створити видимість вирішення питання.

Слід зазначити, що під тиском кримськотатарського руху було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму”. Він знімав необґрунтовані звинувачення в зраді кримських татар, але разом з тим ігнорував їхні національні інтереси і права. Вкотре декларувалося, що татари, які раніше проживали в Криму, “вкоренилися на території Узбецької та інших республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідних посадах в радянських, господарських, партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи”¹¹.

Одночасно з Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з чинним законодавством про працевлаштування і паспортний режим. На практиці зрівняння в правах означало штучне регулювання переселення кримських татар за допомогою прописки. Про це свідчить, що лише 18% татар, які мешкають зараз на території Криму, переселилися сюди до 1979 р.¹² Зрозуміло, що половинчасті заходи Указу не задовольняли ні кримськотатарських представників, ні саму ж центральну і київську владу. Проблема повернення депортованих з Криму залишалася відкритою.

Спробою центральної влади затушувати питання було рішення про проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Оргнабір розпочався весною 1968 р. і проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів партії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому.

Оргнабір мав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Впродовж другої половини 60 – початку 70-х рр. до Криму та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб та їх нащадків¹³.

У другій половині 70-х рр. владні структури СРСР вдалися до нових форм приборкання кримськотатарського національного руху. Серед них – спроба створення в Узбекистані нових адміністративно територіальних районів в місцях компактного проживання кримських татар. Показово, що ці райони утворювалися штучно на загалом

не освоєних землях. Розгорнулася широка офіційна пропаганда інформаційних матеріалів про переселення Криму, відсутність коштів для переселення, небажання України приймати, а Узбекистану – відпускати вказану категорію населення – з метою утримання кримських татар у межах їх насильницького поселення.

Все це свідчило про те, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу визвольного руху кримських татар і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що кримськотатарський рух став важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР і України, з яким потрібно було рахуватися. Тому в січні 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР мусила відмінити ст. 2 Указу від 28 березня 1956 р., що забороняла грекам, вірменам, болгарам та кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця їхнього проживання.

Новим явищем в кримськотатарському національно-визвольному русі стало поєднання його внутрішніх чинників з зовнішньополітичними. У 70 – 80-х рр. внаслідок широкого викриття причин, ходу та наслідків етногеноциду, питання кримських татар зайняло помітне місце в діяльності Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку та Міжнародним інститутом людини в Страсбурзі, а також “Групи 73”, асоційованої з Міжнародною організацією прав людини в Парижі, “Міжнародної амністії”, Московської Гельсінської групи та інших. Дієву допомогу кримськотатарському національному руху надавав національний центр кримських татар в США і створений при ньому фонд “Крим”.

Друга половина 80-х рр. визначилася найбільшою результативністю кримськотатарського національного руху.

З весни 1986 р. практично припинилися судові переслідування організаторів боротьби та почалося звільнення раніше засуджених. Зокрема, в грудні 1986 р. був достроково звільнений один з лідерів руху – Мустафа Джемільов.

Якісно нового розмаху кримськотатарський рух набув у 1987 – 1988 рр. Майже набули офіційного визнання мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. На основі існуючих груп почали організаційно оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу у практичну площину питання про повернення депортованого народу на Батьківщину.

Демократизація радянського суспільства, зокрема, послаблення адміністративних обмежень у репатріації кримськотатарського населення, з одного боку, та половинчастість рішень, що приймалися владними структурами СРСР і УРСР, привели до помітного піднесення кримськотатарського національного руху. Його очолили дві політичні організації кримських татар: Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ). Побіжний перегляд їх програмних заяв дозволяє дійти висновку, що на початковому етапі існування вказаних організаційних структур різниця між їхніми програмами не мала стратегічних протиріч і обидві вони орієнтувалися на нову, масову репатріацію кримських татар та відтворення кримської національної державності. ОКНР відіграла провідну роль у проведенні в червні 1991 р. в Сімферополі Курултая кримськотатарського народу, який створив представницький орган – Меджліс. 28 червня 1991 р. Курултай прийняв “Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу”, відповідно до якої

Крим проголошувався національною територією кримськотатарського народу, де тільки він має право на самовизначення відповідно до міжнародних правових актів. У Декларації наголошувалося, що відношення між кримськими татарами і національними етнічними групами, що живуть у Криму, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських та громадських прав та їх інтересів, повинно забезпечуватися суворе дотримання політичних та інших законних прав усіх людей, незалежно від їх етнічної приналежності. Курултай висловився проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. Кримської АРСР, виходячи з того, що вона відновлювалась не як національно-територіальне утворення, а як адміністративно-територіальна одиниця. Цей акт розцінювався як спроба юридичного закріплення результатів депортації¹⁴. Аналіз характеру та змісту прийнятих Курултаєм документів дозволяє дійти висновків, що вони відображали, по-перше, новий етап розвитку кримськотатарського руху, який характеризувався в теорії, а згодом і на практиці, певним радикалізмом. По-друге, радикалізм особливо виявлявся у формулі послідовного проведення принципу винятковості права на самовизначення кримських татар за рахунок порушення прав решти кримчан. По-третє, рішення Курултаю викликали негативну реакцію не тільки нетатарського населення, але й дістали більш-менш негативно-стриману оцінку західних експертів¹⁵.

На рубежі 80 – 90-х рр. криза тоталітарного режиму в СРСР вступила в нову фазу. Спроби оновлення суспільства на шляхах так званої політики перебудови і гласності вивели на арену громадсько-політичного життя нові сили. На чільне місце висувались завдання національно-культурного відродження, вільного розвитку всіх етносів України, насамперед титульної нації. Проголошення незалежності

України відкрило шлях до правового врегулювання національних відносин, захисту прав національних меншин, задоволення їх потреб. Після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., Меджліс розробив проект конституції Кримської республіки, в якому право на самовизначення закріплювалось лише за кримськими татарами, караїмами та кримчаками, що викликало насторожену, а подекуди й ворожу реакцію нетатарського населення Криму, призвело до надмірної політизації півострова.

Особливості “поновлення” кримської автономії, формування та розвиток її політичного спектра, етнічна та соціальна напруженість на півострові висунули перед Президентом, Верховною Радою та урядом України ряд гострих проблем етнополітичного характеру. Це насамперед проблеми, пов’язані з поверненням та облаштуванням депортованих народів, інтеграцією їх у суспільство Криму та України.

Позитивний резонанс викликало зняття будь-яких обмежень щодо місць проживання кримських татар після їх повернення в Крим. Сьогодні вони проживають у 9 містах та 14 районах АРК, їх чисельність сягає понад 250 тис. чоловік.

У червні 1996 р. відбулась перша сесія Третього Курултаю кримськотатарського народу, на якій зазначалося про необхідність повної реабілітації та відновлення прав депортованих народів; запровадження справжньої рівності державної, кримськотатарської і російської мови в діяльності органів влади; відновлення історичної топоніміки Криму; спрощеної процедури видання кримським татарам громадянства України, що дало б їм право участі у виборах, приватизаційних процесах. Станом на січень 1996 р. 176 тис. кримських татар не мали українського громадянства і

практично були позбавлені можливості брати участь у життя півострова. Після підписання угоди з Узбекистаном про спрощену процедуру виходу кримських татар з його громадянства, за даними на серпень 1999 р., з понад 61 тис. татар – громадян Узбекистану, мешканців Криму – 58% скористалися можливістю пільгове стати громадянами України. Серед кримських татар, які проживають в Узбекистані, а це понад 200 тис. осіб, змінили громадянство менше двох тисяч чоловік. Тривають переговори з Росією, Таджикистаном, Казахстаном та Киргизією про підписання домовленостей, які б спростили вихід кримських татар з громадянства цих країн¹⁶.

Невирішеність вимог, що їх висуває кримськотатарське населення, створює напругу, веде до радикалізації кримськотатарського руху. Як заявив лідер партії “Адалет” С. Керімов, тиск на керівництво автономії та центру буде продовжуватись до тих пір, поки гарантії для кримськотатарського народу не дістануть закріплення в Основному законі Криму, поки не буде відновлена кримськотатарська державність¹⁷. Політичне представництво інтересів кримських татар продовжує Національний рух кримських татар (НДКТ, лідер В. Абдураїмов), формується новий суспільно-політичний рух “Міллер” (голова Л. Аріфов), що свідчить про соціальне розшарування кримських татар, адже у різних соціальних груп різні політичні симпатії і різні політичні представники.

Мітинги пам’яті та протесту, масові маніфестації пов’язані з 55-річницею депортації знову привернули увагу владних структур до нагальних проблем кримськотатарського народу. Як крок на зустріч вимогам визнати Меджліс та Курултай можна розглядати створення Ради представників кримськотатарського народу при Президенті України, призначення М. Джемільова головою

цієї Ради, та Ради аксакалів при голові Верховної Ради АРК – консультативно-дорадчих органів, які повинні репрезентувати кримськотатарський рух на вищих щаблях державної влади.

Активізація етнодержавотворчих процесів наприкінці 80-х – на початку 90-х років в Україні супроводжувалася могутньою хвилею національного і релігійного відродження, якісного оновлення релігійно-церковного життя.

Події 11 вересня 2001 р. сколихнули людство і прикували його увагу до таємничої і маловідомої сфери ісламського світу. Мусульмани, кількість яких сягає 1 млрд. 260 млн. на початку ХХІ ст. нагадали про себе як про політичний чинник у світі.

На початку 2002 р. в Україні (за різними оцінками) нараховується вже від 1,2 до 1,8 млн. мусульман. Сьогодні у мусульманському середовищі відбуваються складні процеси. Так, надмірне запізнення у розв'язанні соціально-економічних, юридичних проблем натуралізації та облаштування кримських татар на теренах Криму сприяло утворенню тут критичної, потенційно вибухонебезпечної ситуації. На сьогодні кримські татари не сповідують тактику насильницьких дій. Але наслідком подальшої консервації важких умов життя кримських татар може бути виникнення і оформлення організацій та рухів, які домагатимуться від влади покращення свого становища. Проте у разі переходу кримськотатарського народу або його частини до активних форм протесту проти свого злиденного становища мусульманські інститути, що діють в Криму (Духовне управління Криму – 276 громад і 29 поза реєстрацією) в окремих випадках можуть стати каталізаторами і інтеграторами протесаної енергії населення.

Відбувається також початкова політизація ісламу в Україні, з'явилися ісламінізовані форми політичних рухів серед кримських татар. Яскравим проявом інституалізації мусульманського руху стало утворення Партії мусульман України.

У травні 2004 року виповнюється 60 років з того трагічного дня, коли кримськотатарський народ був депортований з Криму. 60 довгих років цей народ прямує важкою дорогою до свого дому. Це не проста, важка дорога, і хочеться вірити, вона врешті-решт приведе до мети.

Протягом багатомісячної історії кримські татари були тісно пов'язані з Україною, її народом. Але історія цих зв'язків замовчувалася і фальсифікувалася в радянській історії старанно закреслено майже всі світлі сторінки зв'язків Криму з Україною.

У 30-ті – 40-ві рр. доля українців і кримських татар на диво схожа: знищення інтелігенції та національних святинь, боротьба з так званим “націоналізмом” голодомор тощо. Народна пам'ять, історичні документи зберігають і те, як наші народи витримали часи фашистської окупації, як разом воювали на фронтах проти гітлерівців, партизанили і в Криму і на Україні.

Чимало бруду було вилито пропагандою на кримських татар і українців, які опинилися в окупації. Ця ж історія старанно замовчувала про татарські села знищені фашистами, не обмовилася про масові розстріли, забораних у рабство. Історію українсько-кримськотатарських зв'язків ще треба написати. Написати повноцінну історію кримськотатарського народу.

Кримські татари вбачають в Україні, її народі єдину надію у вирішенні своїх проблем. І на підтвердження цього наведу заяву, яка була висловлена на одному з мітингів: “Ми віримо Україні, яка впродовж століть боролася за свою свободу і

незалежність і нарешті досягла цього. Ми впевнені, що така волелюбна держава, яка поклала мільйони кращих своїх синів і дочок на віттар свободи, не стане на заваді національного самовизначення іншого народу”¹⁸.

¹ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С.269.

² Там само. – С. 270

³ Большая советская энциклопедия. – М., 1937. – Т.35. – С. 307.

⁴ Усов С. Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края // Крым. – 1928. – №1. – С.67.

⁵ Марков Е. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории, природы. – СПб., 1902.

⁶ Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987.

⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 582. – Арк.81.

⁸ Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 221.

⁹ Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1981. – С. 223, 243.

¹⁰ Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – М., 1974.

¹¹ Кримські татари. 1944-1994.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С.34.

¹² Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С.239.

¹³ Там само. – С.240.

¹⁴ Там само. – С.285.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 326.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Зінченко Ю. Кримські татари. Историчний нарис. – К., 1998. – С.129.